

Grabarits István

Adatok a magyar gyógyszernevek kialakulásához

*A magyar szó, ha rossz is, jobb, mint az idegen.
A korcs szavak csak addig látszanak rosszaknak,
míg meg nem szokja őket az ember.*

Kazinczy

A gyógyszernevek kialakulásának történetéről sem a hazai, sem a külföldi szakirodalomban nem találunk áttekintő, összefoglaló közleményt, miközben az egyes gyógyszerek nevééről tengernyi irodalom található hazánkban is. Azok egy szűk része egymásra épül. Az alábbi írás a magyar gyógyszernevek kialakulásának korszak-meghatározására tesz kísérletet a XX. század elejéig.

A gyógyszeranyagok a természet „három országából”: a növény-, az állat- és az ásványvilágból származnak (szimpliciák), amelyeket vagy önmagukban, vagy több komponensből elkészítve (kompoziták) alkalmaztak.

A szimpliciagyógyszerek a származási helyük szerinti nyelvből kiindulva az idők során ellatinosodtak, majd az egyes nemzeti nyelveken is kaptak nevet. Így volt ez nálunk is, miközben a gyógyszerek hivatalos neve mindig latin vagy latinos volt.

AZ ÖSSZETETT GYÓGYSZEREK NEVÉNEK KIALAKULÁSA AZ ÓKORBAN ÉS A KÖZÉPKORBAN A több összetevőből álló összetett gyógyszert (kompozitát) külön névvel jelölni és a neveket magyarítani már az ókori görög gyógyászatban szokás volt. Galénosz ezt következetesen továbbvitte, jóllehet tőle függetlenül is adtak nevet a kompozitáknak, mégis Galénosz lett a legfőbb tekintély ezen a területen. A névadásnál soha sem volt következetesség, nem érvényesült rendszeres elv sem – ez is továbbhagyományozódott napjainkig.

A nevek magyarázata azért volt fontos, mert a források a messzi múltból és távoli helyekről származtak, ráadásul a görög vagy a perzsa nyelvből arab közvetítéssel. A receptekben leírt anyagok egy része Dél-Itáliában elő sem fordult, az arab nevek kiejtés szerinti átírása érthetlenséget okozott. Az ókorból vett példák alapján következetesen címnevet adtak minden egyes előiratnak, hogy a név alapján ugyanarra a gyógyszerre gondoljon az orvos és a gyógyszer készítője, és ne kelljen az összetevőket mindig felsorolni. Ez az elv napjainkban is érvényesül. A címnév kéttagú, az első a gyógyszerformát jelöli meg (pl.: *pilula, sirupus* stb.)

A következő csoportokat különböztethetjük meg.

SZEMÉLYEK SZERINTI MEGNEVEZÉS A „szerző” vagy leíró nevét – akinek a művéből átvették az előiratot – a gyógyszer nevéhez hozzáírják, például: *Hiera picra Galeni*. Napjainkban szűnik meg ez a megnevezés. A Szabványos vénymintákban (FoNo-ban) még ma is hivatalos név: a *Pasta Burowi* (Burow oldatával készült paszta) és a *Solutio Castellani* (Castellani oldata).

A HATÁSRA UTALÓ NÉV VAGY A HATÁSUK ALAPJÁN ELNEVEZETT GYÓGYSZEREK Az Antidotarium Nicolai-ban (1250 körül) leggyakrabban a piluláknál, a szirupoknál és a kenőcsök-nél található ez az elnevezési forma. Például: *Pilula artetica, Unguentum laxativum, Sirupus diureticus, Spongia somnifera* stb. A hatásra utaló gyógyszernév a későbbi gyógyszerkönyvekben is igen gyakori. Idetartozó egyes régi gyógyszernevek a Pozsonyi taxából (az eredeti helyesírás megtartásával): *Balsamus Magicus* = babonázás ellen való balsam; *Aqua Prophylactica* = el ragadó nyavalyák ellen való víz; *Species Cucupha* = sapkába való fej erősítő; *Tinctura Antinephritica* = vese fájás ellen való tinktúra. Napjainkig nagyon divatos elnevezési forma, például: *Antineuralgica tabl. No Spa tabl. Ung. Anaestheticum FoNo*.

A FŐ „HATÓANYAG” SZERINTI MEGNEVEZÉS A névadás másik nagy formája a Galénosz utáni időkben terjedt el, az Antidotarium Nicolainak is jellemzője. Már a Corpus Hippocraticumban is található olyan elnevezés, amely kiemeli egy összetevőt, ez lefordítva annyit jelent, hogy ’gyógyszer valamilyen anyaggal’, például: *szer fahéjjal*. Galénosz több gyógyszert így jelölt, a fő összetevő neve előtt a *to* szócskával. Fordítói és magyarázói ezt az elnevezésmódot átvették, de kihagyták a *to* szócskát, helyette a latin megfelelőjét, a *dia* szócskát használták; ez az eljárás nyelvtanilag megmagyarázhatatlan. Így keletkezett például a *diacynamomi* (= fahéjjal), a *diacodion* (= mákfejjel), *diagalappae* (= jalappagumóval), *Electuarium diacodion* (= liktáriom mákfejjel). Ez az elnevezésmód nagyon kedvelt lett, és hosszú ideig fennmaradt. A mi első gyógyszerárszabásunkban – Pozsonyi taxa, 1745 (T. Pos.) – több helyen megtaláljuk ezt a formát, például: *Oleum Dia-Colocynthis* (= sári tökolaj), *Rotula Diacodii crocatae* (= hurut ellen való cukor sáfránnyal), *Species Diaireos* (= teakeverék violával). A XX. század végéig fennmaradt ez a névforma hazánkban is az *Unguentum diachylon*

nevű, ólomtartalmú kenőcsben. Csakhogy ez eredetileg pálmanedvben főzött friss mályvagyökérből készült, a *diachylon* szó jelentése pedig: 'lével (levéllel főzött)', az utóbbi századokban zsiradékokkal „főzték”, és a pálmalevelet ólomvegyület váltotta fel. Ez a példa arra is kiváló, hogy a régi név megmaradt, de az összetétel változott. Az ellatinosított görög nevek görög–latin keverékszavakat eredményeztek, és ez a gyógyszerek nevezéktanában is nyomon követhető napjainkig. Ez az orvosi keveréknyelv a korai középkorban alakult ki, stílusát és mondatszerkezetét a latin elem határozta meg, a nevek – főképpen a *materia medica* nevei – a görög nyelvből kerültek bele. A fő tartalmi anyag szerinti megnevezést 64 esetben használja az *Antidotarium Nicolai*, beleértve a *dia* szócskával alkotottakat is.

Napjainkban is szokásos egyes gyógyszereket a hatóanyagról elnevezni, például: *Diclofenac*, *Simvastatin*, *Amlodipin* tabletták.

AZ ÖSSZETEVŐK SZÁMA SZERINTI MEGNEVEZÉS Az *Antidotarium Nicolai* néhány gyógyszer nevében arra utal, hogy szám szerint hány összetevőt tartalmaz az előirat. Például: *Triasandali* = háromféle szantálfából. Később is használt hasonló elnevezések a Pozsonyi taxából: *Emplastrum Triapharmacum* = barna flastrom; *Species Dia-Trion Santalon*; *Spiritus Carminativus de Tribus*; *Theriaca Diatessaron* = marhaterjék (terjék négy összetevővel).

A XVIII. század végéig az összetevők száma szerinti megnevezést úgy is alkalmazták, hogy a gyógyszerkönyv az előszóban lefektette, hogy egy megadott név alatt melyik 3–7 összetevőből álló keveréket kell érteni. Így megadott hét illóolajból állt például az *Oleum Septem florum* = hétvirágú olaj (T. Pos.). A Bécsi dispensatorium előiratából néhány példa: *Quinque herba emollientes* (= öt lágyító fűből készült teakeverék) tartalmazta a *malva*, *althaea*, *violaria*, *mercurialis* és *parietaria herbáját*. *Quinque lapides preciosi* (= öt drágakő): *sapphiri*, *granati*, *smaragdi*, *hyacynthi*, *carneoli seu sardae*. *Tria olea stomachica* (= három gyomorra való olaj): *absynthii*, *cydoniorum*, *mastichinum*. Napjainkban is megjelenik, például az *Aktil Duo* és *Actonel Trio* nevében.

EGYES FOGALMAKAT ÉS TULAJDONNEVEKET VISELŐ GYÓGYSZERNEVEK A gyógyszerek fantázianeve is ókori eredetű, lélektani vagy varázslási nézőpontból adták azokat. Egy részük eredete megfejthető, más részük nem. A híres nevekkell ellátott – például római császárok: Hadrianus, Justinianus, Constantinus – gyógyszereknek több erőt tulajdonítottak. A *Hygiának* egészséget kell hozni. A *Benedictus* az a gyógyszer, amely mindent megáld, így hozza a gyógyulást. A *Sotira magna* a nagy megmentő. Ezekkel a fogalmakkal a vénygyűjtemények névmagyarozatában foglalkoznak. A későbbi gyógyszerkönyvekben is számos ide tartozó példát találunk. A Pozsonyi taxában olvashatjuk: *Aqua Vitae* (= élet vize), *Aqua Carminativa Regia* (= királyi szelek ellen való víz), *Balsamum Episcopoalis* (= püspöki balsam), *Emplastrum Divinum* (= áldott flastrom), *Emplastrum Filii Zachariae* (= melyre való

flastrom), *Pulvis Virgineus* (= boldog asszony jegéből való por), *Unguentum Agrippae* (= havasi ugorkából való ír), *Unguentum Apostolorum* (= tizenkét szerből való ír). Napjainkban a legtöbb gyógyszer sajátos fantázianeveket visel, amelyet a XX. század végéig a latin írás szerinti kiejtéssel kellett megnevezni, napjainkban a francia és főként az angol kiejtés a divatos.

MAGYAR GYÓGYSZERNEVEK ÉS NÖVÉNYNEVEK NYELV-EMLÉKEINKBEN A honfoglalás előtti gyógyszerismeretekről – írott emlékek hiányában – csak az archeobotanikai kutatások, a növényföldrajzi ismeretek és az összehasonlító nyelvészet segítségével tudunk valamelyest képet alkotni.

A „sámánizmus a gyógyítás és a jövendölés keveréke, amelyben a növények és más természetes anyagok használata nagy szerepet kapott” (Ubrizsy 2002: 13). A honfoglalást követően a kereszténység római formájának felvétele után a nyugati kultúra és a latinnyelvűség lett a döntő befolyású hazánkban.

Ismert, hogy a régi görög–latin orvostudományt az arab orvosok közvetítették a VII–XII. században Európába, elsősorban Itálián át. Szent István királytól kezdve a XVI. századig az olasz politikai, kulturális és tudományos befolyás meghatározó volt hazánkban is.

A VIII. századtól a kolostori gyógyászat, a kolostori gyógyszerészet jellemezte egész Európát. Hazánkba is a bencések hozták el ezt a tudományt.

A magyar nyelven megnevezett gyógyszereket a nyelvemlékeink között találjuk, ezek elsősorban szimpliák (főként növények és ásványi anyagok) nevei. Az Árpád-házi királyok idejében is működtek hazánkban nyugati műveltségű orvosok és gyógyszerészek, akiknek voltak gyógyszerismereteik. Írott emlékeink egyes szavakra, növény-, állat- és ásványnevekre szorítkoznak, amelyek oklevelekben elszórtan a latin szöveg között, a kódexekben esetleg mint bejegyzések fordulnak elő. Növényneveket szórványosan sok középkori iratunkban találunk, kivált fák neveit, amelyeknek a határok megállapításában nagy szerepük volt. A Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) a *körtefa*, a *fűzfa*, a *berkenyefa*, a *somfa* és a *mogyorófa* olvasható.

Nincs írott bizonyítékunk arról, hogy léteztek-e magyar kolostorkertek, ezt csupán a hasonlóság alapján valószínűsíthetjük. Olyan középkori szöveg, amelyben kolostorkerti növények nagyobb számmal említettek, csak az első ismert, összefüggő magyar szövegű nyelvemlékéről nevezetes Pray-kódexben olvasható. A XII. és a XIII. század fordulóján készült ez a kódexünk, a boldvai bencés monostorban. Három kéz írta legalább három évtizeden át.

A Pray-kódex egészségügyi szabályaiban 27 növény nevét találjuk: *gingiber* (gyömbér), *reuponticum* (rebarbara), *agrimonia* (apró bojtorján), *radix* (reték), *ruta* (ruta), *levesiticum* (lestyán), *vetonica* (betonika), *bibinella* (földi tömjén), *absincium* (fehér

üröm), *funiculum* (édeskömény), *lactuca* (saláta, középkori nevén kék), *sinape* (mustár), *salvia* (zsálya), *savina* (nehéz szagú boróka), *apium* (zeller), *uve* (szőlő), *caulis* (káposzta), *malva* (mályva), *pulegium* (csombormenta), *clara* (skarlát, zsálya), *costum* (Boldog Anya mentája), *mastix* (mastix), *piper* (bors), *gariofilum* (szegfűszeg), *cinnamonum* (fahéj), *gysopus* (izsó), *satureia* (csombor). A felsorolt 27 növényt kell az első magyar gyógynövényjegyzéknek tekintenünk.

A jegyzékben több olyan növény nevét is olvashatjuk, amelyek terméke messze idegenből származott és származik ma is Európába. Ilyen a *gyömbér*, a *rebarbara*, a *mastix*, a *bors*, a *szegfűszeg* és a *fahéj*.

A római Casanatense-könyvtár egyik Korvin-kódexében *Historia animalium, metalorum, plantarum ad rem medicam ordine alphabetico* (Cod. 459) című orvosságos könyv főleg növényábrákat tartalmaz. Az ábrák felett XV. századi magyar bejegyzések találhatók (Ubrizsy 2002: 37), köztük 83 növénynev, amelyek közül 42 itt fordul elő először (Gombocz 1936: 21).

A nyelvelméink külön műfaja az úgynevezett szójegyzékek, fogalomkörök szerint csoportosított szószedetek, a betűrendes szótárak elődei. A XV. század szójegyzéke a század eleji Schlägli szójegyzék (1400–1410).

A Besztercei szójegyzék (XV. század) három fejezetében is találunk növényi neveket. A két szójegyzékben együtt körülbelül 200 növény neve szerepel (Gombocz 1936: 22).

A XVI. századból a Murmellius-féle szójegyzék és Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke (XVI. század közepe) maradt fenn. Murmellius János Nomenclaturája Krakkóban jelent meg 1533-ban. Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben tanult, majd Sárospatakon volt tanár, szótára már hatalmas természettudományi ismeretanyagot közöl (Melich 1906), köztük több mint 600 növénynevet.

A REFORMÁCIÓ GYÓGYSZERNEVEZÉKTANA Az európai gyógyszerkincs tekintetében a XIII. századtól a XVI. század közepéig nem sok változás történt. Más magyar elnevezésekről nincs tudomásunk, csak amennyit a nyelvelmékek szavaiból megismerhettünk. A XV–XVI. század fordulóján egyre több orvosi mű jelent meg nyomtatásban. A reformáció hatására a botanika reformációjának jegyében megszületik a füveskönyv (herbárium) műfaja. Európában a XVI. század közepén indul a városok által kiadott gyógyszerkönyvek sorozata (Grabarits 2009). Magyarországon is megjelenik az első, nyomtatott, gyógyszerekkel foglalkozó könyv: Melius Péter *Herbariuma*, Kolozsvárott, Heltai Gáspárné műhelyében, 1578-ban (Szabó T. 1979). A Herbariumot az orvos-, gyógyszerész, botanikai és agrárszakirodalmak mind az első magyar nyelvű nyomtatott művének tekintik, joggal. A Herbarium jellemzően a füveskönyv – kreuterbuch – irodalom része, hiszen a forrásai is azok: elsősorban Lonicerus Kreuterbuchjának 1551-es kiadása. A Melius által használt, Lonice-

rus-példányt a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzik. Ezt Melius wittenbergi tartózkodása során vásárolhatta meg. A Herbarium gyógyszerészeti tekintetben a (növényi) gyógyszerek leírását és elkészítésüket tartalmazza (Grabarits 2002). A növényei között nemcsak az egyes cikelyekben megadott, a hazai flórákutatók szempontjából fontos növények vannak megnevezve, hanem az akkori gyógyszerkincsben előforduló idegenek is, mint például: *füge*, *olajfa*, *datolyapálma*, *gránátalma*, *aloe*, *szenna*, *guajakfa*, *mastix*, *jujuba* stb. A Herbarium növényi drogjainak a száma: héj 19; virág 57; levél 116; gyümölcs 50; gomba 1; gyanta 19; herba 113; fás rész 9; gyökér 86; mag 78; ágvé 7; egyéb 7 – összesen 562; magyar növénynev 1236; anyanövény 450.

Állati eredetű drog 19 található benne. Ember: *vizelet*; baromfi: *tyikmonyhéj*, *tyikmony*, *tyikmonyfehérje*, *tyikmonyszéke*, *kappannak leve*, *tyúkhúsnak leve*; juh: *gyapjú*; kecske: *kecsketej*; liba: *lúdháj*, medve: *medveháj*; méh: *vadméz*, *méz*, *lépesméz*; pók: *pompholiga* (ökörnyal); rák: *rákszeme*; sertés: *disznóháj*, *háj*, *óháj*; szarvasmarha: *tehénhús*, *tehénhús leve*, *vaj*, *sajt*, *lágysajt*, *enyv*; szivacsfélék: *spongya*. Ásványi anyag 3 és 9 kémiai vegyület szerepel.

A növényi, ásványi és állati gyógyszeralapanyagokon kívül az azokból kivonatolt egykomponensű és többkomponensű gyógyszerek, úgynevezett galenikumok száma 590. Az egykomponensűek megoszlása a következő:

Galenikum egy drogból	Darabszám
Aromás bor	4
Bor	4
Borral desztillált vize	5
Desztillált vize	134
Emulzió	1
Főzet borral	114
Főzet ecettel	31
Főzet vízzel	96
Füstölőszer	12
Hamu	5
Kivonat borral	4
Liszt	7
Olaj, főzött	24
Olaj, préselt	11
Succus (leve)	100
Szén	4
Tejtermék	2
Viasz	6
Zsír	3
Egyéb	6
Összesen	573

A galenikumok között találjuk a desztillálással készült gyógyszereket. Melius néhány helyen használja a *desztillálás* szót: *distilláld*. A többi helyen a *vedd vizét*, *csepegetett vizét* kifejezésekkel jelöli. Lonicerus ezeket külön alcím alatt tárgyalja.

Az elkészített orvosságok (kompoziták) száma: 581. A szimpliák és a kompoziták együttes száma 1770. Magyar névvel a Herbariumban jelennek meg először. Hét – középkorból származó – kompozita előíratát azonosítani lehetett az Augsburgi gyógyszerkönyv receptjeivel:

Pharmacopoea Augustana 1694	Herbarium
Pilulae de Fumaria Avicennae	Pilulae de Fumo terrae
Syrupus de Absinthio	De Sirupo Absinthii
Syrupus de Mentha minor Mesue	De syrupo Mentae a kisebbet így főzd
Syrupus de Mentha major Mesuae	De Syrupo Mentae „egyik nagyobb”
Syrupus de Stoechade minor	Így csináld a Syrupot
Syrupus de succo Acetosae Mesue	Sirupot a Sósakából így csinálj

Ezeket a XVIII. század végéig megtaláljuk a gyógyszerkönyvekben.

A Herbariumnak semmi hatása sem volt a korabeli magyar gyógyszerterek működésére, azok a külföldi latin nyelvű gyógyszerkönyveket használták. Az utóélete, mint látni fogjuk, annál fontosabb lett a szakmának.

Meliusnál jelennek meg először nyomtatásban magyarul a gyógyszerészeti szaknyelv elemei. „A nemzeti nyelv használata, amely a reneszánsz során egyféle nemzeti öntudat formájában jelentkezett, a reformáció hatására és a megerősödő polgárság törekvéseit megszólaltatva, a természettudományok nyelvén kezd válni” (Ubrizsy 2002: 195).

Melius művét követően több hasonló munka keletkezett (Beythe, Lencsés, Pápai Páriz). A nevezett szerzők műveiről sajnos eddig nem készült gyógyszerészeti elemzés. Lencsés György kéziratban maradt művének receptjei sok új gyógyszeranyagot neveznek meg magyarul. A XVI–XVIII. század feléig több magyar nyelvű orvoslókönyv jelent meg (Pápai Páriztól Perliciig), bennük sok újabb magyar nyelvű gyógyszernévvel, de ezek átfogó új nomenklatúrát nem jelentettek.

A BAROKK = A FLOGISZTONKORSZAK GYÓGYSZERNEVEI

A XVII–XVIII. század folyamán a nemzetközi gyógyszerkincs nagymértékben bővült, belekerültek azok a gyógyszeranyagok, amelyek a földrajzi felfedezések során jutottak Európába, valamint azok a gyógyszerformák, amelyeket már a XIII. századtól egyre bővülő számban ismertek. Például a desztillálással előállított illóolajok, aromás vizek, tinktúrák stb., valamint a paracelsusi kémiai vegyületek és oldatok. Tehát a XIII. századtól induló gyógyszerkönyvek antik és alkémiai nevezéktana állandóan nőtt, a iatrokémia korszakán át a flogiszonkorszak névhasználatáig bővült. A korábbi gyógyszereket is meghagyták, így a kezdeti néhány száz gyógyszer száma három-öt ezerre duzzadt. Hazánkban ekkor még nem volt kötelező érvényű gyógyszerkönyv. Elsősorban az Augsburgi gyógyszerkönyvet (*Pharmacopoea Augustana*)

használták, majd 1730 után a Bécsi és Prágai diszpenzatóriumot (*Dispensatorium Pharm. Vinense*, illetve *Pragense*). Ezeket a gyógyszerkönyveket „barokk enciklopédiá”-nak nevezi a szaktudomány.

A pozsonyi gyógyszerterek vizsgálata miatt a város felkérte Torkos Jusztusz Jánost, Pozsony város főorvosát, hogy állítson össze egy gyógyszerárszabást. 1745-ben megjelent a mű *Taxa Pharmaceutica Posoniensis* címmel, császári megerősítéssel, Mária Terézia ugyanis Magyarország számára kötelezővé tette a használatát. A *Taxa* négy, latin, magyar, német és szlovák nyelven nevezi meg a gyógyszereket, ám sok gyógyszernek nincs magyar, német és szlovák neve. A gyógyszeresztályozását a korban szokásos gyógyszerkönyvekből ismert rendszer szerint oldotta meg. Az I. részben a „közönséges materiákat” (szimpliák) sorolja a következő „tzikelyekbe” rendezve: „A palánták Neméből való szerek (Fű-Szer Számok, Héjak; Virágok; Gyümölcsök; Gombák; Gummák, Balsamok és egyéb keményített Nedvességek; Fűvek; Fák; Gyökök; Magok). Az élő Állatok Neméből való szerek. A Minerálék Neméből való szerek. A Tengerbe termő Szerek (Tengeri Palánták; Tengeri Állatokból való Szerek; Tengeri Minerálék).”

Az ún. galenikumokat és az összetett gyógyszereket (kompozitákat) ábécésorrendben tárgyalja a *Taxa*, gyógyszerformák szerint 43 fejezetben. Néhány érdekesebb elnevezés ezek közül: *Sok Szerű Vizek* (Aquae compositae), *Egy Szerű Vizek* (Aquae simplices), *Balsamusok* (Balsami), *Tzukorral betsinált Eszközök* (Condita), *Tzukorral bevonyott Eszközök* (Confecta Saccharata), *Tzukorral elegyített Eszközök* (Conserva), *Olajos Czukrok* (Elaeosacchara), *Seprelékek* (Feculae), *Főzött-, Destillált-, Présölt-, Olvasztott Olajok, Pilulák* (Pilulae), *Irak* (Unguenta = ma kenőcs).

Az egyes csoportokon belül is ábécésorrendben következnek a gyógyszerek. Néhány példa a ritkán használt vagy elfelejtett nevek közül: *Öreg-, Apro Paraditsom Mag* (Cardamomum majus, minus); *Kubiom mag* (Cubeba); *Nagy- Kisebb Galanga Gyökér* (Galanga major, minor); *Teve Káka* (Schoenanthum); *Kaporna Gyökér héja* (Cort. Capparium radic.); *Kása Virág, Szent György Virág* (Flores Primulae veris); *Elefánt Tetű* (Fructus Anacardiae); *Bén Mag* (Fructus Grana Been); *Farkas hárs, Gyűrűfa Magva* (Fruct. Grana Gnidia seu Coccognidia); *Ördög Szar* (Asa Foetida); *Havasi ugorka keményített leve* (Gummi Elaterium); *Téntának való Gumma* (Gummi arabicum); *Fejér Canari Czukor* (Gummi Saccharum alb. Canar.); *Édes gyökér leve, Medve Szar* (Gummi Succus Liquiritiae); *Japoniai Areca fa leve* (Gummi Terra Catechu); *Aranyos paprad* (Herba Adianthi aurei); *Közönséges Árva leány haja* (Herba Adianthi vulgaris, s. Filiculae capillaris); *Hím Farkas-Alma fű* (Herb. Aristolochiae longae); *Te Mondád fű* (Herb. Dulcamara); *Százfő-fű Gyökér, Szamár tövis Gyökér* (Rad. Eryngii); *Löböstök Gyökér, Mag* (Rad.-Sem. Levistici); *Colándrom-mag* (Sem. Coriandri); *Nap kása, Tengeri köles* (Sem. Milii Solis, seu Lithospermum); *Tetűt Öló mag* (Sem. Staphisagriae); *Szkompia mag* (Sem. Sumach).

A gummák tulajdonképpen a gyanták, az egyéb keményített nedvességek pedig azok a növényi anyagok, amelyek a növény megsebzésekor kifolynak, majd megkeményednek, például a cukor cukornádból készítve; de keményített nedvesség az ópium is.

A Taxa előszavában Torkos a magyar nevek eredetéről a következőket írta: „A szerek nevezéke megtalálható latin, magyar, német, szlovák nyelven, melyek Magyarországon használatosak, hogy mindenkinek érthető legyen a latin név jelentése. A magyar nevezék elkészítése igen nagy munkát jelentett, mert az még nem állandó és teljes, ellenkezőleg, különböző könyvekben és herbáriumokban téves elnevezés van. Am azt gondoltam, hogy nagy lelkesedéssel kikutatom hazám nyelvének dicsére (*Decore*). Tervem elősegítésére különféle lexikonokat és herbáriumokat, de elsősorban Mélius Péter: Magyar Herbáriumát – mely 1578-ban Kolozsvárott jelent meg és igen ritka – és egyéb más orvosi könyveket és saját kéziratomat használtam fel; ez utóbbit Komáromban tartózkodva 1726-tól 1741-ig, ott mint a neves Komárom és Esztergom vármegye fizikus-ordinárius tisztjét ellátva, nagy szorgalommal gyűjtöttem össze. A német nevezék az Egyesített Bécsi Taxából készült. A szlovák nevezéknél a Prágai Taxát vettem tanácsadóul és felhasználtam még a híres Doleschal Pál és Boikowszky Bazini gyógyszerész urak műveit” (Blázy 1965: 12).

Tehát több mint másfél száz évvel Mélius művének megjelenése után a Pozsonyi taxa a hivatalos gyógyszerek rangjára emelte a Herbarium magyar növényneveit. Torkos nevet adott vagy talált az egzotikus drogoknak is, amint az a fenti felsorolásból is kiderül.

Az állati drogok között sok kuriózum fordul elő: *Vad Kecské Golyóbis, Ezér lábú férgek, Ember-háj* (19-féle állati háj között), *Száraz varas béka, El Készítetett földi Geleszta, Mumia, Roka tüdő, Ember Kaponyája, Bika-tsék, Száraz vipera, Kígyó levetett bőre, Pésma macska hulladékja* stb. A propoliszt *rajviasznak* nevezi. Már kortársai kifogásolták, hogy az *Usnea cranii humani = ember koponyán termő moh* és más, akkor már elavult szereket miért szerepeltette még mindig a munkájában?

Az ásványi eredetű anyagok neveit a korábban ismert nevekkel vagy a latin név magyaros leírásával jelzi: *Timso, Piskoltz, Eleven ezüst avagy kéneső, Velencei Ón-fejér, Saskó, Aranyos Kék-kő, Boldog Aszszony jege, Fejér Semmi, Salitrom, Grispán*. A kemikáliáknál a flogiszton-nevezéktannak jól megfelelő magyar neveket alkalmazza: *Égetett réz, Piskoltz Tzinábriom, Borkó tajték, Szalamiak Virág, Pokol-kő, Tej Czukor, Gánya fű Sava* stb. A Pozsonyi taxát hivatalosan mintegy negyven évig használták. Később elfelejtették, és csak a XIX. század végétől írtak róla (Ernyey 1899; Halmai 1956).

Magyary-Kossa Gyula kifogásolta, hogy a Nyelvtörténeti szótár összeállításakor a Pozsonyi taxát figyelmen kívül hagyták, „mely valóságos vocabuláriuma a régi magyar gyógyszerne-

veknek, növénytani és egyéb természetrajzi kifejezésnek, szóval mindannak, mi az orvosi és gyógyszerészeti gyakorlatban járatos volt. Jól tudom, hogy Torkos az ő kifejezései tekintélyes részét régebbi magyar szerzők irataiból vette, egy részét valószínűleg maga csinálta, illetőleg a latin vagy német kifejezést magyarra fordította; de kétségtelen, hogy a 18. század elején használatos népies szavakat is gyűjtötte, mert a Taxa előszavában azt mondja, hogy munkájához nemcsak Mélius Herbariumát és más régi magyar orvosi írókat, hanem a saját manuscriptumát is felhasználta...” (1929: 243).

A Taxa gyógyszereinek statisztikai értékelését 1980-ban végeztem el (Grabarits 1980, Grabarits–Zalai 1980) a következő eredményekkel. Növényi alapanyag (drog): 499, állati drog: 54, ásványi anyag: 49, galenikum és egyéb feldolgozott termék: 724, kompozita: 819. Összesen 2145 tételt tartalmaz a Pozsonyi taxa.

A MAGYAR NYELVÚJÍTÁS A GYÓGYSZERNEVEKBE A Pozsonyi taxa kiadását követően a XVIII. században a magyar gyógyszernevekben nem történt változás, a gyógyszerkincsből azonban annál nagyobb. Az 1770-es években az induló kísérletes orvostudomány nevében, a felvilágosodás hatására a régi barokk gyógyszerkincset alaposan revideálták, mintegy harmadára csökkentették. Hazánkban ez úgy nyilvánult meg, hogy 1779-ben elrendelték az 1774-ben kiadott osztrák *Provinciális* gyógyszerkönyv használatát, majd 1814-től az osztrák gyógyszerkönyv kiadásai voltak érvényben. Latin nyelven ezekhez is készítették taxákat. A gyógyszerek újabb magyar nevei a hivatalos gyógyszerkönyvekben és az árszabásokban nem jelenhettek meg. Hazánkban a purizmus elve alapján a szakkifejezésekre magyar megfelelőket alkottak, a gyógyszernevek tekintetében különösen jellemző ez a kémiai nevek. Nyulas Ferenc az első, aki a gyógyvízanalízisei során új szavakat hozott létre, például: *sav, tégely, savalj* (oxigén), *víz-alj* (hidrogén) stb. (1800). Majd Kováts Mihály *Chémia vagy természettitka* című, Budán 1807-ben megjelent könyve hoz újításokat. Áttörést csak Schuszter János és munkatársai működése hozott.

A kémiai anyagoknál a iatrokémiai korszak homályos összetételű reakciótermékeit a nemzetközi szaktudományban egységes vegyületek váltották fel. Számúzták a gyógyszerkönyvből az alkimista jelképeket. Lavoisier rendszere alapján egyes anyagokat új kémiai névvel jelölték.

Az 1794-es *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis emendata* és az ugyanabban az évben kiadott *Pharmacopoea Hispanica* volt az első két olyan gyógyszerkönyv, amely a „flogisztonellenes” nevezéktannak teret adott. Ez a gyógyszerkönyv a klasszikus tudományos korszak kezdetét jelenti, és a gyógyszerészet számára a természettudományi ipari korszakot megnyitja (Grabarits 2009: 64).

Közben Schuszter János kémia- és botanikaprofesszor a kémiai nomenklatúra megújításán dolgozott. 1824-től tanszé-

kén társa lett Bugát Pál. Kettejük munkája 1843-ban jelent meg *Természettudományi szóhalmaz* címen. Szily Kálmán így ír róla 1879-ben: „Valami csodálatos egy munka ez a Szóhalmaz! Sok, régóta ismert becsületos magyar szó mellett néhány szerencsés, talpraesett ötlet; a többi pedig kifczamított, porrá zúzott és aztán ímígy-amígy összeraggatott magyar szavak szánalomra méltó nyomorékja” (Szily 1879: 340).

A Schusztér–Bugát által alkotott kémiai műnyelv a Gyógyszerek árszabásában, majd Schusztér gyógyszerész tanítványainak szakdolgozataiban jelent meg először. A pesti egyetem kiadta a második magyar nyelvű taxát; *Taxa Medicamentorum pro regno Hungariae et partibus eidem adnexis* – *Gyógyszerek Árszabása Magyar országra és hozzá kaptsolt tartományokra alkalmaztatva* címen, Budán az Egyetemi Nyomdában készült 1829-ben. Már a címlapon két újítást figyelhetünk meg. A *gyógyszer* és az *árszabás* szó itt jelenik meg először.

Az előszóban a következő új szakszavakat figyelhetjük meg: *gyógyszeráros*, *ára*, *gyógyszertár*, (először ’gyógyszerkönyv’ jelentéssel, majd a mai értelemben), *szerek*, *cseppenként*, *orvos*. A hathatósabb (erős hatású) szerekre bevezeti a keresztjelzést. A gyógyszerek nevét latin, magyar és német nyelven ábcésorrendben adja meg. Schusztér és Bugát elsők a magyar gyógyszerészeti műnyelv megteremtésében. Az árszabás mintegy 1100 tételt tartalmaz, azon kívül tartalmazza még a „gyógyszeres munkák és a gyógyszer csomagolószerek árszabását” is. Gyógyszerneveiről röviden a következőket érdemes összefoglalni.

Növényneveiket részben újonnan alkották, illetve megtartották az addig ismerteket. Például: *Édes-*, *keserű mondola*; *tseresnye*; *kakaobab*; *szegvirág* (cariophylli); *káté* (Catechu); *kaskaril* (cascarilla), *kapporna*, *kaszia*; *gránát héj* (corticis granati); *ló-gesztenye* (hipocastani); *boroszlány* (mezereum); *száfrás* (sassafras); *átán* (tamariscus); *Winterön* (Wintera); *szil* (ulmus); *gálbán* (galbanum); *ladán* (labdanum); *lóher* (melilotus); *tsüküllő* (carduus benedictus); *gódritz* (chelidonium); *higviritz* (liquiritia); *titzzkóro* (millefolia); *keserédes* (dulcamara); *perje* (gramen); *tsikorka* (gratiola); *keszeg saláta* (lactuca scariola); *keserfa* (quassia); *ratán* (ratanhia); *tsilla* (scilla); *timpó* (tormentilla); *eletzke* (trifolium fibrinum); *ebvész* (nux vomica); *peremér* (calendula); *tsüküllő* (cyani); *kafor* (camphor); *kolomb* (colombo); *gaják* (quajacum); *baktövis* (tragacantha); *mézga* (gummi); *mézagagyanta* (gummiresina); *sárkonya* (draco sanguinis); *szunnyaszték* (morphin); *nádméz* (saccharum); *szarvas roz* (secale cornutum).

A Schusztér–Bugát-féle nyelvújításban különösen a kémiai nevek voltak meglepőek, és mintegy ötven évig uralták a magyar nyelvű kémia tudományát. A korábbi flogisztonelnevezések helyett az új, kémiai elemeken alapuló nevezéket honosították meg, Berzeliusot követve, elválasztva a fémek és nemfémek elemeket. Schusztérnél a fémek mind *-any* szóvéget kaptak: *rézany*, *vasany*, *ezüstany*, *szikany* = nátrium, *hamany* = kálium, *higany* stb. A nemfémek *ó-ra* vagy

ő-re végződtek: *gyúló* = hidrogén, *fojtó* = nitrogén, *iboló* = jód, *búzló* = bróm stb. A tökéletes oxidok *-ag*, a tökéletlenek *-acs* szóvéget kaptak. Az oxisók szintén Berzelius nomenklaturája alapján a savak és a fénoxidok összetételéből állnak (Szabadváry–Szőkefalvi 1972), például: *fojtósavas ezüst* = ezüst-nitrát, *sósavas szikag* = nátrium-klorid.

Az árszabás további gyógyszernevei: *Virnántz Etzet* (Aceti Rutae); *Sósav* (Acidi muriatici); *Villósav* (Acidi phosphorici); *Etzetégény* (Aetheris acetici); *Lang* (Alcoholis); *Királyi szélűző víz* (Aqua carminativa regia); *Lemezett Arany* (Aurilamellati); *Póris* (Boracis); *Olvasztott kozmaolajos Szénsavas Húgyag*, *Szarvas szaru Lé*l (Carbonatis Ammoniae pyrooleosis soluti); *Szénsavas Vasats* (Carbonatis Ferri); *Alszénsavas Szikag* (Carbonatis sodae alcalini); *Tiszta Hígany*, *Tiszta Kénésó* (Hydrargyri puri); *Kéngyúlsavas Ned* (Liquoris hydrosulfuretico aciduli); *Tiszta sóssavas Húgyag* (Muriatis ammoniae puri); *Hígany Ketted-Zöldlet* (Muriatis hydrargyri corrosivi); *Sósavas Szikag*; *Konyha Só* (Muriatis sodae); stb.

A gyógyszerformák nevei: *ceratum* = *viasztapas*, *aqua destillata* = *lepárolt víz*, *conservae* = *tartvány*, *elaeosacchari* = *olajnádméz*, *electuarium* = *nyelet*, *emplastrum* = *tapasz*, *extractum* = *vonat*, *extractum alcoholicum* = *lélvizes vonat*, *globulus* = *gömböts*, *linimentum* = *kenet* (repülő ír), *liquor* = *ned*, *mucilago* = *mézganyák*, *oleum coctum* = *főtt olaj*, *oleum pressum* = *sajtott olaj*, *oxymel* = *etzetméz*, *pasta* = *tészta*, *pilula* = *labdats*, *rasura* = *faradék*, *resina* = *gyanta*, *roob* = *lésúrú*, *rotula* = *kerekets*, *species* = *fűszer*, *spiritus* = *lél*, *succus* = *lé*, *syrup* = *szörp*, *tabula* = *szelet*, *taleola* = *vágat*, *tinctura* = *festvény*, *trichiscus* = *sajtott*, *unguentum* = *ír*, *cataplasma* = *kása*, *decoctio* = *főzés*, *digestio* = *pálitás*, *clarificatio* = *derítés*, *emulsio* = *fejet*, *filtrato* = *átszivároztatás*, *morsula* = *harapots*, *dosis* = *adomány*, *fictilla* = *tsupor*, *signatura* = *jegyzék*.

A mai gyógyszereszek egy csoportjában 1990 után elterjedt az a tévhit, hogy a *gyógyszertár* szavunk az 1950-es években keletkezett, ezért visszatértek a *patika*, *patikus* szavakhoz. Szerencsére ez még a jogi nyelvben nem jelent meg.

A *patika* szónak ma is megvan a helye a nyelvünkben, de másfél évszázada a gyógyszereszek kizárólag a *gyógyszertár* nevet használták, és ehhez ragaszkodtak. A *gyógyszertár* szavunk tehát a nyelvújítás korából, Schusztér–Bugáttól származik. Az első ismert gyógyszerész, aki kiírta patikájára a *gyógyszertár* szót, Prégart János, pesti gyógyszerész volt. Prégart barátja volt Bugátnak. Gyógyszertárába Bécsben csináltatott porcelánedényeket, amelyeken a gyógyszerek neveit – a latin helyett – az újított magyar nyelven adta meg. Ma is megtalálhatók a példányai (Kazay 1913).

Vörösmarty Mihály az alábbi glosszával üdvözölte a Tudományos Gyűjteményben az új árszabást (Sz. n. 1939: 7): „Az egyetemi orvosi karnak ezen roppant munka kidolgozása mindenkor díszemléke leend. Csak arra tesszük figyelmessé

olvasóinkat, hogy száz meg száz orvossernek kell magyar nevet adni s itt ezer közül (mintegy ennyire lehet a gyógyszer számát tenni) egy sem marada megnevezetlen; mind ezen munka pedig nem vaktában, hanem bizonyos rendszer után készült, s az elnevezések többnyire helyes philológiai alapon épülnek, úgy annyira, hogy a mi még valaha hozzá adandó vagy rajta másítandó lenne, az már most a legkisebb fáradságba kerül. Hála és tisztelet annak, ki legelőször e hazafiúi gondolatnak helyt ada lelkében, köszönet mind azoknak, kik vele a kidolgozásban résztvevők valának! Ha magyarosodásunk minden félről így gyámolították: mi hamar közel volnánk a nyelvbéli műveltségnek azon fénypontjához, melyen már a szomszéd nemzetek ragyognak.”

A XIX. század folyamán a Schusztér–Bugát-féle nevezékeket megtartva, az újabb vegyületeket azonos módon nevezték el, például a pepsin hivatalos magyar neve *emésznye* lett. A Schusztér és Bugát nevével jelzett természettudományos nyelvújítás tehát nemcsak nyelvi kérdés volt, hanem válasz arra az – elsősorban kémiai – tudományos fejlődésre, amely Európában a XVIII. század második felétől végbement. Jó alapul szolgált a későbbi idők tudományához.

ÁTTÉRÉS A MODERN KÉMIAI NEVEZÉKTANRA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN A gyógyvizanalízisek irányították Than Károly figyelmét a kémiai nevezékek és képletek újragondolására. Ugyanis a Berzelius-féle dualisztikus elmélet szerint a savanhidridben és bázisanhidridben megadott eredményeket papíron sókká állították össze. Than a Magyar orvosok és természetvizsgálók X. vándorgyűlésén, Marosvásárhelyen 1864-ben bírálta az addigi eljárást, és új javaslatot tett, amelyet később publikált (1965). Azt javasolta, hogy az elemzéseket ionokban adják meg, mert gyakorlatilag azokat határozzák meg. Than ezzel a világon első lett az ionelmélet kidolgozásában. Hamarosan a gyógyszernevekre is alkalmazták az ion fogalmát és egyenértékeit. A kémia tudománya ma is ezen alapul. A Than által szerkesztett első Magyar gyógyszerkönyv (1871) is eszerint készült.

ÖSSZEFOGLALÁS Dolgozatomban a magyar nyelvű gyógyszernevek kialakulásához tártam fel adatokat. Az első gyógyszernevekkel a nyelvemlékeinkben találkozunk, elsősorban növénynevekkel. A növényeket már abban a korban is elsősorban gyógyászati felhasználásuk miatt említik a források. A reformáció korszaka alkotta meg a XVI. században a gyógyszeres műveknek egy sajátos műfaját, az úgynevezett füveskönyvet – a kreuterbuchokat. Ezek jelentik a növénytan reneszánszát, illetve reformációját. Hazánkban ennek első képviselője Melius Péter *Herbariuma* (1579) volt. A Herbariumban nemcsak a növénynevek százait ismerhetjük meg, hanem a korabeli kezelés és gyógyszerkészítés elemeit is, magyar nyelvű szakszavaival együtt. A barokk korszakban jelenik meg az első hivatalos gyógyszerarszabás (1745), amely a gyógyszernevek tekintetében felhasználja Melius művét, valamint a korszakban használt neveket, amelyeket a kémiai florisztonelmélet (téves vegytani elmélet) szabályai szerint alkottak.

A következő korszakos változást a nyelvújítás hozta. A magyar orvosi szaknyelv megújítása Schusztér János és Bugát Pál munkásságához kötődik. A gyógyszernevek tekintetében már munkásságuk kezdetén nagy jelentőségű volt a *Gyógyszerek árszabása* című mű 1829-es megjelenése. Ez már szakított a florisztonelmélettel, műszavai egységes rendszerben készültek a kémia tudományának akkori állapota szerint.

A XIX. század végére a tudományos kémia a mai ismeretek szerinti szintre emelkedett. A nevezéktan ennek megfelelően alakult. Elsőként világvizonylatban is Than Károly vezetete be az ionelméletet, amely a vegyületek nevének is újabb változását hozta. A század végén mindez a gyógyszernevekben is megjelent.

IRODALOM

- Blázy Árpád (ford.) 1965. Adatok a Taxa Pharmaceutica Poseniensisről. *Gyógyszerészet* 9: 12.
- Ernyei József 1899. Taxa Pharmaceutica Poseniensis (1745) I–IV. = *Gyógyszerészi Értesítő* 7, 25: 385–387; 26: 401–402; 27: 417–419; 28: 449–452.
- Gombocz Endre 1936. *A magyar botanika története*. MTA, Budapest.
- Grabarits István 2009. A gyógyszerkönyvek születése. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 47–73.
- Grabarits István 2002. A Méliusz Herbárium gyógyszerkincse. In: *Orvostudományi Értesítő*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának Közleményei 75. Kolozsvár, 32–40.
- Grabarits István 1980. *A XVIII. századi gyógyszerkincs osztályozása és értékelése*. Gyógyszerészdoktori értekezés, Budapest. (*Gyógyszerészet* 24: 145–148.)
- Halmai János 1956. Az első magyar árszabás megjelenése és jelentősége. *A Gyógyszerész*, 11: 58.
- Kazay Endre 1913. „Gyógytár”. *Gyógysz. Hetilap* 52, 17: 234–235.
- Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek*. Eggenberg, Régi magyar Gyógyszernevek II, Budapest.
- Melich János 1906. *Szikszai Fabricius Balázs Latin magyar szójegyzéke 1590-ből*. MTA, Budapest.
- Nyulas Ferenc 1800. *Az Erdély Országi orvos vizeknek bontásáról*. I–III. kötet. Kolozsvár.
- Szabadváry Ferenc–Szőkefalvi Nagy Zoltán 1972. *A kémia története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Attila 1979. *Melius Péter Herbárium*. Kriterion, Bukarest.
- Szerző nélkül 1939. Az orvosi kar magyar gyógyszernyelvéről. *Gyógyszerészek Lapja* 34: 7.
- Szily Kálmán 1879. A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban. *Term. Tud. Közl.* 9, 121: 340.
- Than Károly 1865. Az ásványvizek vegyelemzésének összeállításáról. *Gyógyszerészi Hetilap* 4, 1: 33, 81, 97.
- Ubrizsy Savoia Andrea 2002. *Olasz–magyar botanikai kapcsolatok a nagyszombati egyetem megalapításáig (1635)*. Pécsi Tudományegyetem Növénytan Tanszék, Pécs.
- Vörös Éva 2008. *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, CD-kiadvány.